

Kult świętych a tożsamość wyznaniowa – zmiany w aparacie liturgicznym wschodniosłowiańskich cyrylickich starych druków liturgicznych Ewangelii tetr (na przykładzie wydań Ławry Poczajowskiej)¹

The Commemoration of Saints and Confessional Identity – Changes in the Liturgical Rubrics of Early Printed East Slavonic Cyrillic Liturgical Tetraevangelia (Case of the Pochaiv Lavra Editions)

A b s t r a c t: The publication is devoted to an analysis of the theme of saints and feasts in the Menologia of the five Uniate liturgical Tetraevangelia published in the Cyrillic alphabet in Pochaiv in 1759, 1768, 1771, and twice in 1780. The comparative analysis of the Menologia in all 110 editions has indicated that the first Uniate liturgical Tetraevangelion issued in 1759 in Pochaiv was prepared on the basis of the 1746 Kiev Gospel edition. For the liturgical needs of the Greek Catholic Church, a total of 113 commemorations were removed from its Menologion, including: 118 saints, six feasts dedicated to icons of the Mother of God, and three commemorations of Church events. The annual fixed calendar in the Uniate Tetraevangelia was supplemented only by the commemoration of Josaphat Kuntsevich (16 September).

K e y w o r d s: Tetraevangelion, Pochaiv, Menologion, saints, feasts, Greek Catholic Church, Uniate Church

Za najważniejszą księgę we wszystkich Kościołach chrześcijańskich uważana jest Ewangelia. W Kościele zarówno prawosławnym, jak i rzymskokatolickim obrządku wschodniego (bizantyńskiego), określanym zwyczajowo „unickim” lub „greckokatolickim”, zawsze znajdowała się ona na ołtarzu. Bez niej celebracja różnych nabożeństw, w tym m.in. eucharystycznych, tzn. liturgii i obrzędów oraz poświęceń, nie była możliwa. Wykorzystanie tekstu Ewangelii na potrzeby liturgiczne wiązało się

¹ Niniejsza publikacja została przygotowana w ramach realizacji projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki (numer rejestracyjny UMO-2020/37/B/HS1/01658).

z uprzednim wprowadzeniem do niej odpowiednich oznaczeń i rejestrów². Tekst ewangeliczny musiał zostać podzielony na perykopy opatrzone informacją wskazującą na dzień, w którym dany fragment był odczytywany. Niezbędne było również uzupełnienie Ewangelii o indeks czytań liturgicznych, dzielony na dwie główne części. Rozpoczynający się w dniu święta Zmartwychwstania Pańskiego cykl roczny świąt ruchomych nazywano cyklem „triodnym” lub „paschalnym”, a rozpoczynający się 1 września i dzielony na 12 części, odpowiadających poszczególnym miesiącom, cykl roczny świąt stałych określano mianem „minejnego”. W tym drugim upamiętnienie świąt, świętych i różnych wydarzeń z historii Kościoła każdego roku przypadało w tym samym miesiącu i tym samym dniu. Do tego właśnie okresu, tj. minejnego, drukowanych Ewangelii tetr – pomijanych³ w badaniach nad tradycją liturgiczną Kościoła unickiego – został ograniczony materiał badawczy wykorzystany do przygotowania niniejszej publikacji.

Analizie poddano menologiony cyrylickich liturgicznych Ewangelii tetr, które drukowane były na różnych ziemiach *Slavia Orthodoxa* do końca XVIII w. W prawie trzystuletnim okresie, tzn. od roku 1512 – kiedy w Târgoviște po raz pierwszy ukazał się ten typ Ewangelii – do roku 1800 cyrylickie liturgiczne Ewangelie tetr wydrukowano 110 razy⁴. Dwanaście z nich wydano w średniobułgarskiej⁵ i serbskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego na ziemiach współczesnej Rumunii i Serbii.

² Cerkiewnosłowiańskie rękopisy Ewangelii tetr dzieli się na dwie główne grupy, tetry bez podziału lub ze sporadycznym podziałem na perykopy i tetry liturgiczne. J. Ostapczuk, *Cerkiewnosłowiański przekład perykop okresu Paschalnego i święta Pięćdziesiątnicy w rękopiśmiennych ewangeliarzach krótkich*, Warszawa 2010, s. 93–122.

³ Tylko niekiedy cyrylickie stare druki Ewangelii tetr, zawsze w bardzo ograniczonej liczbie, są uwzględniane w badaniach, np. Andrej Chojnacki poświęcił im i Apostołom zaledwie dwie i pół strony. А. Хойнацкий, *Западнорусская церковная уния въ ея богослуженіи и обрядохъ*, Киевъ 1871, s. 439–441. Michael Petrowycz wykorzystał zaledwie dwa wydania, wileńskie z 1575 r. i lwowskie z 1670 r. M. Petrowycz, *Bringing Back the Saints. The Contribution of the Roman Edition of the Ruthenian Liturgical Books (Recensio Ruthena, 1940–1952) to the Commemoration of Slavic Saints in the Ukrainian Catholic Church*, dysertacja, Ottawa 2005, s. 391.

⁴ Wykaz cyrylickich starych druków Ewangelii tetr zob. J. Ostapczuk, *Sobornie i niedzielne perykopy liturgiczne z Ewangelii Mateusza w cerkiewnosłowiańskich lekcjonarzach krótkich*, Warszawa 2013, s. 137–148; idem, *Список глав Евангелия от Матфея в старопечатных кириллических богослужебных Евангелиях тетр и их отношение к рукописной традиции*, „Slavia” 2020, t. 89, nr 2, s. 201, przyp. 5.

⁵ Dwa wydania z 1565 i 1577 r., które ukazały się w mieście Braszów, nie zachowały się. Por. J. Ostapczuk, *Cyrillic Early Printed Tetragospels of Middle Bulgarian and Serbian Redaction. Textology of the First Nine Zachalas of Mark's Gospel*, „Slavia” 2019, t. 88, nr 4, s. 372–373 i podana tam literatura.

Pozostałe zostały wydrukowane we wschodniosłowiańskiej redakcji języka cerkiewnosłowiańskiego w Moskwie (70), Wilnie (cztery), Lwowie (osiem), Kijowie (10), Klińcach (jedna)⁶ i Poczajowie (pięć).

Analiza tekstologiczna wybranych fragmentów tekstu ewangelicznego⁷ i kilku paratekstów⁸ oraz liturgiczna menologionu (z okresu minejnego)⁹ wskazały na możliwość dzielenia wszystkich 110 cyrylickich liturgicznych Ewangelii tetr na kilka grup i podgrup. Wśród nich można wymienić m.in.: a) wydania południowosłowiańskie (średnio-bułgarskie i serbskie); b) wydania moskiewskie do 1651 r. i wileńskie Mamoniczów; c) wydania lwowskie (Stauropigialnego Bractwa Uspienskiego i Michała Śłozki); d) pierwsze dwa kijowskie wydania Ewangelii (z lat 1697¹⁰ i 1712). Wydrukowane we wschodniosłowiańskiej odmianie języka cerkiewnosłowiańskiego, podobnie jak i południowosłowiańskie, Ewangelie tetr reprezentują kilka różnych tradycji tekstologicznych i liturgicznych, np. moskiewską, kijowską, lwowską czy też unicką¹¹.

⁶ Jest to przedruk moskiewskiego wydania z 1648 r. А.В. Вознесенский, *Предварительный список старообрядческих кириллических изданий XVIII века*, Санкт-Петербург 1994, s. 31 (nr 85); Е.А. Емельянова, *Старообрядческие издания кирилловского шрифта конца XVIII – начала XIX в. Каталог*, Москва 2010, s. 263–265 (nr 169).

⁷ Por. E. Ostapczuk, *Текстология кириллических старопечатных богослужебных Четвероевангелий среднеболгарского и сербского изводов и их отношение к рукописной традиции (Евангелие от Марка, зачала 1–9)*, „Slověne” 2018, t. 7, nr 2, s. 62–73.

⁸ Por. idem, *Предисловие Феофилакта Болгарского к Евангелию от Матфея в кириллических старопечатных Четвероевангелиях из Брашова (1561/62 г.) и Бухареста (1582 и после 1582 г.) и их отношение к рукописной традиции*, [w:] *Тринадцатые Загребинские Чтения. Сборник статей по итогам международной научной конференции (3–4 октября 2018 г.)*, red. Ж.Л. Левшина, Санкт-Петербург 2019, s. 315–329; J. Ostapczuk, *Список...*, op. cit., s. 200–216; idem, *Оглавления Евангелия от Луки в старопечатных кириллических богослужебных Евангелиях тетр. Текстологическая характеристика*, „Rocznik Teologiczny” 2021, t. 63, nr 1, s. 143–159; J. Ostapczuk, W. Wysoczański, J.T. Maciuszko, J. Tofiluk, *Краткие жития Евангелистов в кириллических старопечатных Евангелиях тетр и их происхождение*, „Konstantinove Listy” 2020, t. 13, nr 1, s. 126–143.

⁹ Por. E. Ostapczuk, *Памяти мучеников в месяцесловах старопечатных кириллических Евангелий тетр – предварительные замечания на примере шести месяцев (март–август)*, [w:] *Fons Sapientiae Verbum Dei. Сборник научных статей в честь 80-летия профессора Анатолия Алексеевича Алексеева*, red. А.В. Сизиков, Санкт-Петербург 2022, s. 212–230.

¹⁰ Tekst Ewangelii tetr został wydany w Kijowie po raz pierwszy dopiero w 1697 r. Poświadczą to opinie o przewadze w tym ośrodku myśli liturgicznej nad biblijną. A. Naumow, *Domus Divisa. Studia nad literaturą ruską w I Rzeczypospolitej* (Biblioteka Tradycji Literackich XVIII), Kraków 2002, s. 98, 106–107.

¹¹ Idem, *O specyficie ruskich tekstów liturgicznych z terenów państwa polsko-litewskiego*, „Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність” 2006–2007, t. 15,

Szczegółowa analiza cyklu rocznego świąt stałych 110 cyrylickich liturgicznych Ewangelii tetr wskazała, że liczba świąt i świętych oraz wydarzeń kościelnych i innych okoliczności występujących w umieszczanych na końcu woluminów menologionach nie była stała¹². Uzależniona ona była od kilku czynników: a) lokalnych tradycji liturgicznych, w których szczególną czią otaczano wybranych świętych lub święta; b) zmieniającej się żywej tradycji liturgicznej, co powodowało uzupełnianie kalendarza o nowe upamiętnienia z jednej strony lub jego skracanie poprzez usuwanie dotychczasowych upamiętnień z drugiej; c) innych okoliczności.

W ramach trzeciego czynnika, tzn. innych okoliczności, można wskazać wydarzenie z roku 1596, jakim była próba podporządkowania Kościoła prawosławnego na terenach Rzeczypospolitej jurysdykcji papieskiej¹³. W wyniku zawartej w Brześciu Litewskim unii powstał Kościół zwany powszechnie „unickim” lub „greckokatolickim”. Mimo uznania zwierzchnictwa władzy papieskiej i doktryny Kościoła rzymskokatolickiego miał on jednak zachować¹⁴ w nienaruszonym kształcie swoje dziedzictwo, m.in. tradycję liturgiczną¹⁵, obrządek czy kalendarz¹⁶. W praktyce został jednak poddany procesowi latynizacji¹⁷. Zachowanie wschodniej tradycji

s. 244. W literaturze przedmiotu wydziela się zwykle trzy tradycje liturgiczne: polsko-litewską (tj. ukraińsko-białoruską), moskiewską i greckokatolicką (tj. unicką). Por. ibidem, s. 245.

¹² We wszystkich starych drukach cyrylickich liturgicznych Ewangelii tetr można jednak wyróżnić stały skład świąt i świętych obecnych w tych wszystkich 110 wydaniach.

¹³ Por. O. Tkachuk, *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, współpraca D. Sidorowicz-Mulak, Wrocław 2022, s. 9, przyp. 13.

¹⁴ Mimo wyrażenia w dokumencie poprzedzającym zawarcie unii (tzn. w *Artykułach, czyli warunkach, których gwarancji żądamy od Kościoła katolickiego, zanim przystąpimy do unii*, tzw. artykułach unii) wyraźnego sprzeciwu wobec wprowadzania obrzędów zachodnich do tradycji wschodniej zostały one ostatecznie wdrożone. Por. P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna w międzywyznaniowej polemice po Unii Brzeskiej (1596–1720)* (Biblioteka Ekumenii i Dialogu XXIII), Kraków 2004, s. 52–51.

¹⁵ Uważa się, że był to podstawowy warunek stawiany przez stronę prawosławną do zawarcia unii. Ibidem, s. 54.

¹⁶ A. Хойнацкий, *Западнорусская церковная унія...*, op. cit., s. 1; A. Naumow, *Domus Divisa...*, op. cit., s. 87; P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna...*, op. cit., s. 21–22, 30, 44–65, 109.

¹⁷ O latynizacji tradycji liturgicznej Kościoła unickiego zob. m.in. A. Хойнацкий, *Западнорусская церковная унія...*, op. cit.; K. Зноско, *Латинизация православного Богослужения в Униатской церкви*, Warszawa 1932; S. Senyk, *The Ukrainian Church and Latinization*, „Orientalia Christiana Periodica” 1990, nr 56, s. 165–187; С. Сенік, *Латинізація в українській католицькій церкві*, Люблін 1990; І. Тилявський, *Літургійні напрямки Почаївського Монастиря під час унії (1712–1831)*, Рим–Львів 1997, s. 299–339; P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna...*, op. cit.; M. Petrowycz, *Bringing Back the Saints...*, op. cit.; M. Takala-Roszczenko, *The Latin*

liturgicznej, sprzed 1596 r., warunkowane było jej zgodnością z potrydencką nauką i wiarą Kościoła rzymskokatolickiego pozwalającą na utrzymanie z nim jedności¹⁸. Latynizacja Kościoła unickiego początkowo, do lat 40. XVII w.¹⁹, prowadzona była powolnie²⁰. Następnie, po ukazaniu się w Krakowie w 1642 r. polemicznego dzieła Kasjana (Kaliksta) Sakowicza pt. *Epanorthosis albo Perspektywa i objaśnienie błędów, herezji i zabobonów w Grekoruskiej Cerkwi Dyzunickiej tak w artykułach wiary, jak i w administrowaniu sakramentów i w innych obrządkach i ceremoniach znajdujących się* latynizacja została zintensyfikowana, co przyczyniło się znacząco – z powodu wprowadzanych samowolnie zmian – do ogólnego braku jednorodności w tradycji liturgicznej Kościoła greckokatolickiego²¹. Wprowadzane stopniowo zmiany nie zawsze były przyjmowane bezkrytycznie przez unitów (np. przez ks. Piotra Kamińskiego), którzy wyrażali troskę o wierność wschodniej tradycji i liturgii²². Wprowadzone w XVII w. pod wpływem tradycji łacińskiej innowacje w obrzędowości Kościoła greckokatolickiego znalazły odzwierciedlenie również w unickich księgach liturgicznych drukowanych pod sam koniec XVII w.²³ Wpływy łacińskie²⁴ zostały

Within the Greek. The Feast of the Holy Eucharist in the Context of Ruthenian Easter Rite Liturgical Evolution in the 16th–18th Centuries (Dissertations in Education, Humanities, and Theology L), Joensuu 2013; D. Ciołka, *Latynizacja Kościoła unickiego w Rzeczypospolitej po synodzie zamojskim*, Białystok 2014; В. Бочковська, *Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу XVIII – 30-х років XIX ст.*, dysertacja, Київ 2018, s. 68–80 i podana tam literatura.

¹⁸ P. Nowakowski, *Problematyka liturgiczna...*, op. cit., s. 55.

¹⁹ W pierwszych latach po zawarciu unii różnice liturgiczne nie były jeszcze przedmiotem większych dyskusji, a polemika wyznaniowa koncentrowała się na obronie lub atakowaniu i dyskredytowaniu unii, m.in. przebiegu i sposobu jej zawarcia. Ibidem, s. 71–72, 113, 252.

²⁰ Unia nie była traktowana przez Rzym jako zjednoczenie dwóch oddzielnych Kościołów. W tym zakresie zmiana w poglądach biskupów unickich zaszła w I poł. XVII w., kiedy podjęli próbę teologicznego uzasadnienia zawarcia unii na zasadach wskazanych przez Rzym i zaczęli głosić regułę *Extra Ecclesiam Romanum nulla salus*. Ibidem, s. 63.

²¹ Ibidem, s. 131, 252–260.

²² Por. ibidem, s. 240–249.

²³ A. Naumow, *Wileńskie służebniki z 1691 i 1692 roku*, [w:] *Słowianie Wschodni. Duchowość – mentalność – kultura*, red. A. Rażny, D. Piwowarska, Kraków 1997, s. 32. Wraz z upływem czasu i wprowadzanymi stopniowo zmianami istotnym problemem stało się zapewnienie właściwych ksiąg liturgicznych Kościołowi unickiemu. M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Oficyna Supraska 1695–1803. Dzieje i publikacje unickiej drukarni Ojców Bazylianów*, Warszawa 1993, s. 19–20; eadem, *Dziedzictwo Unii Brzeskiej. Z dziejów oficyny wydawniczej OO. Bazylianów w Supraślu (1695–1803)*, Warszawa–Białystok 2007, s. 60.

²⁴ Zatwierdzono m.in. wprowadzenie do ksiąg liturgicznych *Filioque* (w Symbolu Wiary), wspomnienie papieża, kult Najświętszego Sakramentu i święto Bożego Ciała, zwiększenie liczby